

DE ZWARTE DOOD

Mark Heirman

De zwarte dood

Hoe de pest Europa veranderde

Houtekiet

Antwerpen/Amsterdam

© Mark Heirman/Uitgeverij Houtekiet 2018
Houtekiet, Katwilgweg 2, B-2050 Antwerpen
www.houtekiet.be
info@houtekiet.be

www.markheirman.be

Omslag Pascal Van Hoorebeke
Opmaak www.intertext.be

ISBN 978 90 8924 660 8

e-ISBN 978 90 8924 661 5

D 2018 4765 20

NUR 680

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt
door middel van druk, fotokopie of op welke andere wijze ook,
zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint,
microfilm or any other means, without written permission of the publisher.

INHOUD

VOORAF | Het Europese dieptepunt 11

1 | 542-750. Europa een eerste keer in de greep van de pest 21

De Gotische oorlogen 24

Ook Constantinopel in zak en as 26

De dodelijkste Europese cocktail 28

Het einde van de oudheid 32

Medisch onvermogen 36

2 | 1000-1300. Het hoogmiddeleeuwse optimum,
de synthese van het millennium 39

Het kanteljaar 1000 41

De kathedralenbouwers 45

Harmonie tussen hemel en aarde 50

Een kwestie van kosmologie en wereldbeeld 54

Middeleeuwse struikelstenen 57

3 | 1347-1352. Kroniek van een collectieve dood 63

De vreselijkste jaren 66

Avignon zonder sacramenten 69

De pest in de Lage Landen 72

Een onverklaarbare catastrofe 77

De Joodse zondebok 81

4 | 1352-1772. Europa's dodelijkste eeuwen 87

- De pest in 1352 niet verslagen 89
- Europa in de greep van de heksenwaan 94
- Elke zes tot twaalf jaar 98
- Om de vijftien tot twintig jaar 100
- Een Euraziatische catastrofe 106
- De ontvolking van het Amerikaanse halfrond 110

5 | Rondom de leegte. Veranderende tijden 117

- Europa tussen stabiliteit en verandering 121
- Middeleeuwers tussen realisten en nominalisten 123
- Petrarca op de Mont Ventoux 129
- Joachim van Fiore en het gebinte van de tijd 132

6 | Gangmakers van een nieuwe wereld 137

- De Portugese ontdekkers 140
- Spaanse uitdagers 144
- De veroveraars 149
- De uitvinders 154
- Kooplui en bankiers 159
- Marktstelsels 163

7 | Een vernieuwing in drievoud 169

- Een wedergeboorte 172
- De renaissancepauzen 177
- De mens weer de maat van alle dingen 180
- De grootste humanisten 184
- De eerste hervormers 188

De protestantse breuk 192
Europees religieus geweld 196

8 | De Europese kroon op het werk 201

De eeuw die de wetenschap vleugels gaf 204
De 17de-eeuwse vierschaar 207
Het wezen van de techniek 211
De politieke basisrevoluties 215

Lectuur 219
Lijst van persoonsnamen 225

*Opgedragen aan wijlen Herman Van Lemmens (1905-1969)
Wase onderwijzer en bibliothecaris die me als tienjarige
de wereld van het boek ontsloot.*

*Een slapende emir is de tweelingbroer van zijn dienaar,
een vader de dubbelganger van zijn kind. De wereld houdt op
met ademen, de onrust bedaart zoals de wind. De mensen
zouden alleen 's nachts moeten leven.*

AVICENNA

*Zonder de zoete naam van de vrijheid
is een christen geen christen.*

ERASMUS

VOORAF

Het Europese dieptepunt

*The year of the conception of modern man was the year 1348,
the year of the Black Death.*

EGON FRIEDEL

De zwarte dood die Europa in de jaren 1347-1352 overviel, luidde de grootste catastrofe in die het Avondland ooit trof. Dit werd nog in de hand gewerkt door de knagende armoede van het Europese platteland en door een gevoelige afkoeling van het klimaat sinds de vroege 14de eeuw. Aangenomen wordt dat een derde deel van de Europese bevolking – er vielen circa 30 miljoen doden – als gevolg van de pest het leven liet. Voor de meest getroffen gebiedsdelen was dat de helft tot een tweederdemeerderheid. Nooit eerder sneuvelden zoveel Europeanen van alle leeftijden, gezindheden en standen op zo korte tijd. Geen wonder dat tijdgenoten de plaag ervaren hebben als een kosmisch drama. Daar hadden zelfs pausen en bisschoppen niets zinnigs over te vertellen. Of was de ramp een bovenaardse vergelding voor de verhuizing van de pausen, een veertig jaar vóór de pestaanval, van het eeuwige Rome naar het Franse Avignon?

Over de pestjaren 1347-1352 werden – verspreid over vele Europese talen – duizenden boeken geschreven. Het blijft des te opvallender dat weinig schrijvers over de zwarte dood oog hadden voor de lange nasleep van die epidemie. De pest verdween in 1352 immers niet uit Europa. Weliswaar leek dat jaar het ergste voorbij, maar al in 1361 was de pest terug in het Westen, waar in het pestjaar 1361-1362 nogmaals tien tot twintig pro-

cent van de overlevenden crepeerde. In 1369 dook de pest een derde keer op, vooral in Frankrijk en Italië, in 1388 een vierde keer. Op dat moment was de bevolking van Frankrijk gehalveerd. Idem voor Engeland en Italië. Het zou twee eeuwen duren voordat de Europese bevolking – rond het jaar 1600 – weer het peil van 1347 evenaarde.

Van de 15de tot de 18de eeuw verging het Europa nauwelijks beter. Voortdurend dook de pest weer op, nu hier dan daar, in het voorbijgaan of over een langere periode. Vier eeuwen lang kregen vele Europese steden de pest om de 15 tot 20 jaar over de vloer, met alle vernietigende gevolgen van dien. Het Europese platteland verging het nog erger. In de jaren 1347-1774 groeide er in Europa geen generatie op die nooit met de pest geconfronteerd werd. Pas in 1774 doofde de pest uit, en kon Europa enigszins herademen. Voor Europa gaf de pest in de vroege 19de eeuw de fakkel door aan cholera en tuberculose, de meest vernietigende epidemies van de eerste industriële en sociale revoluties.

Dat de pest in 1774 uit Europa verdween, was niet de vrucht van menselijk optreden, laat staan van medische ontwikkelingen. Vier eeuwen lang stond Europa er machteloos op te kijken. Medici die nog opgroeiden met de inzichten van Hippocrates en Galenus hadden geen instrumenten om epidemies te bestrijden. Weliswaar besepte het Avondland al heel vroeg het extreem besmettelijk karakter van de pest en introduceerden vele landen initiatieven om pestlijders af te zonderen – zoals de *quarantaine*, veertig dagen lang – en al hun persoonlijke bezittingen te verbranden. Maar tijdgenoten beseften nooit waar de pest vandaan kwam noch hoe die zich precies verspreidde, laat staan dat er remedies ontwikkeld werden om de pest effectief te bestrijden. Nog in 1665, toen Londen onder Karel II in de greep van de pest verkeerde, gelaste de stad alle Londenaars ... om hun beerputten open te leggen ‘opdat de aldus opstijgende walmen de verpestete lucht zouden verdrijven’.

Het was wachten op de eerste voldoende sterke microscoop, in de late 17de eeuw, die eencellige micro-organismen kon ontdekken die niet met het blote oog te zien zijn, te beginnen met bacteriën en bacillen. Met die waarnemingen was voorlopig weinig aan te vangen. Pas in de 19de eeuw ontdekten wetenschappers de eerste bacteriën en bacillen, de leprozenbaciil en de veroorzaker van miltvuur, die naderhand ook konden bestreden worden. In de vroege 20ste eeuw werd in het Verre Oosten ook de pest-

bacil ontdekt. Alweer een halve eeuw later kon de veroorzaker van de pest-epidemies – zes eeuwen na 1347 – ook effectief bedwongen worden.

Dat Europa vijf eeuwen lang machteloos stond tegenover de zwarte dood en op dat punt nauwelijks vooruitgang boekte, wil niet zeggen dat er in die eeuwen niets gebeurde. Precies de eeuwen dat de plaag het halve Europa in zijn greep had – van de 14de tot de 18de eeuw – waren voor Europa eeuwen van een nooit geziene omslag. Het grootste slachtoffer van de pest was niet de middeleeuwer maar de middeleeuwse beschaving zelf. Van de drie Europese beschavingen van de voorbije tweeduizend jaar was de middeleeuwse opvolger van de Grieks-Romeinse oudheid onmiskenbaar de meest christelijke. Onder een baldakijn van abdijkerken en kathedralen leefde de middeleeuwer in een theocentrische en bijna volmaakt geachte wereld. Weliswaar werd die onveranderbare en onverbeterbare wereld, door God zelf geschapen, door de zonde ontsierd. Maar ook daar had de schepper van hemel en aarde een remedie voor, verpakt in een heilsgeschiedenis die ‘de zonden van deze wereld’ kon wegnemen.

Naar verluidt noemde Petrarca, een vroege humanist die in de 14de eeuw de pestaanvallen overleefde, als eerste het millennium na de val van het West-Romeinse rijk een donkere tijd. Latere generaties maakten er ‘de middeleeuwen’ van, een duistere overgangstijd tussen de Grieks-Romeinse oudheid en de wedergeboorte van die eerste glorie, een renaissance. Petrarca was tegelijk een portaalfiguur van de renaissance en van het humanisme, etiketten uit de 19de eeuw voor de ingrijpende omwenteling die in de 14de en 15de eeuw vanuit Italië het mentale aanschijn van Europa veranderde. De term renaissance, afgeleid van het Italiaanse *rinascita*, werd vooral betrokken op vernieuwers in de schilderkunst en de beeldhouwkunst. De eerste humanisten, in Italië in de late 15de eeuw door Pico della Mirandola *uomini universale* of universele mensen genoemd, ijverden dan weer voor een samenleving waarin mensen al hun kansen en mogelijkheden konden ontwikkelen. Maar ook de humanisten laafden zich aan hun herontdekking van hun Grieks-Romeinse voorgangers, al herkenden die zich eerder in de epicuristen en de stoïcijnen, later ook in de sceptici en de cynici.

Het bleef geen onderonsje van kunstenaars en filosofen. In het aanschijn van de zwarte dood werd door renaissance en humanisme de overgang ingezet van een theocentrisch naar een antropocentrisch wereldbeeld, van de middeleeuwse naar de moderne schilderkunst en van een gesloten

kennisverwerving op basis van gezag en traditie naar een voortschrijdend inzicht op basis van waarneming en experiment. Het kompas van deze nieuwe wereld was niet meer het christelijke dogma maar de wedergeboorte van de Grieks-Romeinse oudheid. Die renaissance hield geen terugkeer in naar een grijs verleden, door de christelijke middeleeuwen hermetisch voor navolging afgesloten. Wel vond het 14de- en 15de-eeuwse Europa in haar Grieks-Romeinse voorgangers verloren inspiratiebronnen en perspectieven om zelfs de slagvelden van de zwarte dood te overleven. De mens werd weer de maat van alle dingen, deze tijd het anker van de eeuwigheid, deze wereld de enige sleutel om het hele universum te ontsluiten.

Een omwenteling van die orde voltrok zich niet in een handomdraai. Europa deed er vele eeuwen over om op het graf van de Grieks-Romeinse oudheid, door tal van christelijke zeloten gegraven, de christelijke middeleeuwen op te bouwen. Het Avondland deed er even lang over, van de 14de tot de 18de eeuw, om op de puinhopen van de zwarte dood een derde Europese beschaving op te bouwen. Op basis van nieuwe waarden, nieuwe instellingen en een nieuw paradigma was het onderscheid tussen het middeleeuwse en het moderne Europa even groot als het verschil tussen het antieke en het middeleeuwse Europa. En de beweging strijd tussen het middeleeuwse en het moderne Europa was minstens even heftig, zelfs nog in de 19de en 20ste eeuw, de eeuwen die de erflaters van het middeleeuwse Europa uiteindelijk fataal werden.

Een grote rol in die moeizame overgang tussen twee werelden speelden ontdekkers en uitvinders, categorieën die in de middeleeuwen nauwelijks meetelden maar die in de 15de eeuw voor het eerst in duizend jaar weer hun vleugels uitsloegen. Volgens de Engelse wetenschapsfilosoof Francis Bacon waren het drie uitvindingen die het Europese herstel en de Europese expansie sinds de 15de eeuw vleugels gaven: buskruit, het kompas en de boekdrukkunst. Maar zelfs cruciale uitvindingen volstaan niet om een wereld te veranderen. Bij nader toezien waren kompas, boekdrukkunst en buskruit drie Chinese uitvindingen voordat ze hun weg naar Europa vonden. Maar alleen Europa maakte er in de 13de, 14de en 15de eeuw instrumenten van die de wereld veranderden.

Pioniers waren Portugese en Spaanse zeelui die in de 15de en 16de eeuw op basis van deze uitvindingen de zeewegen naar Afrika en het Verre Oosten ontsloten, die onverwacht en onverhoopt ook het Amerikaanse

halfgrond ontdekten en die voor het eerst op onomkeerbare wijze de Europese grenzen verlegden. Dat deden die zeelui niet alleen met hun nieuwe instrumenten maar meer nog met een ondernemend, rusteloos, niets ontziend en meedogenloos temperament, alsof de duivel zelf hen op de hielen zat. Europa was voor hen het continent van de collectieve dood. Op zoek naar een nieuwe wereld hadden ze weinig te verliezen. In die eeuwen werd de Europese veroveraar geboren. Zijn voorgangers – zelfs de Vikingen en de kruisvaarders – bleven het liefst bij de Europese kusten of keerden altijd naar Europa terug. De hoop of wil deze wereld te veranderen, was hen vreemd. De veroveraar die in Europa de zwarte dood achterliet, was van een ander kaliber. Die baande zich een weg naar nieuwe werelden en almaar wijkende horizonten. Hij zou niet meer rusten voordat hij de hoogste bergen had beklommen, de langste rivieren had bevaren, de diepste zeeën had getrotseerd, de grootste woestijnen en wouden had bedwongen. Tot hij zelfs de poolkappen onderwierp, de zwaartekracht overwon en de kosmos in kaart bracht.

Met zeereizen die voor het eerst de hele wereld omspannen, was veel geld gemoeid. Daarvoor zorgden bankiers en handelsmaatschappijen die in de 14de en 15de eeuw het eerst in de Nederlanden en op het Italiaanse schiereiland opdoken. Voorgangers waren de stadsrepublieken Venetië en Genua, al waagden hun galeien zich uitsluitend op de Middellandse Zee en aangrenzende wateren. Volgens de Franse econoom Attali ontstond in de 14de eeuw een nieuw marktstelsel op basis van een universeel betalingsmiddel dat toeliet alle goederen te meten, te wegen of te tellen. Typisch voor het prille kapitalisme, al dateert deze term pas uit de vroege 20ste eeuw, was de monetarisering van alle menselijke goederen en activiteiten voor zover er een prijs op stond en ze konden verhandeld worden. Volgens Braudel, die de 14de eeuw omschreef als de wieg van ‘een monetaire economie’, bracht dat marktstelsel ook een nieuwe stadsmens voort en was het Florence van de Medici de eerste stad die haar ingezetenen geen poorters meer noemde maar burgers. Braudel aarzelde evenmin om het Florence van de 14de eeuw ‘de eerste kapitalistische stad’ te noemen, ‘een samenhangend geheel van regels, kansen, berekeningen en de kunst om tegelijk rijk te worden en dynamisch te leven’.

De boekdrukkunst die Europa vleugels gaf, op punt gesteld omstreeks het jaar 1450, deed dat vooral door de verslagen van uitvinders en ontdek-

kers en de inzichten van kunstenaars en humanisten sneller dan ooit te vermenigvuldigen en te verspreiden. Een nog grotere rol speelde de drukpers in het verspreiden van de geschriften van de meest invloedrijke hervormers, in dit geval religieuze geesten die in de 16de eeuw in Europa de grootste religieuze revolutie sinds de stichting van het christendom op gang trokken. Dat de eerste hervormers, John Wyclif in de late 14de eeuw in Engeland, Jan Hus in de vroege 15de eeuw in Bohemen, nooit het succes evenaarden van Luther en Calvijn in de 16de eeuw had veel met die boekdrukkunst te maken. De geschriften van Wyclif en Hus, die zich in een andere tijd met Luther en Calvijn hadden kunnen meten, moesten nog manueel gekopieerd en doorgegeven worden. De stellingen tegen de roomse aflaten die Luther in 1517 proclameerde en de *Institutiones christianae religionis* die Calvijn in 1536 publiceerde, werden in geen tijd vertaald en in honderdduizenden exemplaren over heel Europa verspreid. Toen Luther in 1521 door kerk en staat geëxcommuniceerd en verbannen werd, waren al 330.000 exemplaren van zijn geschriften in omloop.

De middeleeuwse synthese van de hele heilsgeschiedenis, bekroond door zoveel abdijkerken en kathedralen, kon de zwarte dood niet overleven. Een heilige orde die geen antwoord kon verzinnen op ondoorgroondelijke slachtingen van die omvang, kon steeds minder christenen bekoeren. Maar het was wachten op Luther en Calvijn om de vraag naar een andere kerk in een andere samenleving ook in leefbare en verstaanbare termen te vertalen. Toen was de roep om een hervorming niet meer te negeren. Hus kon in 1415, nota bene op het concilie van Konstanz, nog op een brandstapel gezet worden. Zijn voorganger Wyclif stierf in 1384 een natuurlijke dood maar werd op hetzelfde concilie nog postuum tot de brandstapel veroordeeld, waarvoor zijn gebeente effectief werd opgegraven. Een eeuw later konden de stemmen van Luther en Calvijn niet meer gesmoord worden, maar toen braken godsdienstoorlogen uit tussen katholieke en protestantse vorsten – het eerst in Frankrijk en de Nederlanden, later ook in Engeland en het Duitse rijk – die de dodentol van de zwarte dood nog onnoemelijk verhoogden.

De invloed van de reformatie op de moderne Europese beschaving kan nauwelijks overschat worden. Het is bekend dat de Duitse socioloog Weber in de vroege 20ste eeuw een verband zag tussen ‘de protestantse ethiek’ – hardwerkend, spaarzaam, vroom – en de Europese opkomst van

het kapitalisme. Maar de reformatie deed meer dan dat. In feite hebben grote delen van de Germaanse, Scandinavische en Angelsaksische wereld zich in de 16de eeuw van de roomse wereld afgescheiden. Uiteraard doken er ook protestanten op in het Latijnse Europa, maar die konden er door de godsdienstoorlogen vernietigd of verdreven worden. In het grote schisma van 1054 had het Slavische of orthodoxe Europa zich van haar Latijnse burens afgescheiden. Alleen was de breuk tussen het Germaanse en het Latijnse Europa, voltrokken in de 16de eeuw, nog veel dieper. Omdat die vrijwel alle aspecten omvatte van kerk, politiek en samenleving en omdat het Germaanse en Angelsaksische Europa nog het meest heeft bijgedragen tot de opkomst en doorbraak van de moderne Europese beschaving. Dat bleek ook uit de grote schare van protestantse filosofen en politieke denkers, zowel in Europa als op het Amerikaanse halfmond, veel talrijker en ook veel invloedrijker dan hun katholieke tijdgenoten.

De protestantse hervormers waren niet de enige herauten van een veranderende religieuze en levensbeschouwelijke omgeving. De 15de en 16de eeuw droegen tegelijk de eerste sporen van een onafwendbare secularisering en van een gestage onttovering van de Europese wereld. Lang vóór Schiller het in de late 18de eeuw had over de *Entgötterung* (of ontgoddelijking) van de natuur en Weber anderhalve eeuw later over de *Entzauberung* (of onttovering) van de wereld trokken protestantse vorsten de kaart van een eerste onteigening van kerkelijke eigendommen. Die onteigening werd in de 16de eeuw het eerst een secularisering genoemd. Dat was met name het geval in het anglicaanse Engeland onder Hendrik VIII, volgens waarnemers de grootste eigendomswissel op de Britse eilanden sinds Willem de Veroveraar in 1066 vanuit het Noord-Franse Normandië het land veroverde. De Franse Revolutie in 1789 deed die afgedwongen secularisering in het grootste katholieke land van Europa nog eens over.

Maar ook in de lutherse gebiedsdelen in Duitsland en Scandinavië namen seculiere vorstenhuizen kerkelijke eigendommen over in een machtswissel zonder voorgaande in het voorbije millennium. Dat was in een zachtere vorm ook elders in Europa het geval, waar ook de meest katholieke vorstenhuizen – in Parijs, Madrid en Wenen – in de 17de en 18de eeuw absolute monarchieën vestigden waaraan ook de katholieke bisschoppen zich onderwierpen. Dat was ook daar het absolute tegendeel van de middeleeuwse orde, al moesten die ‘verlichte despoten’ niet onder-

doen voor hun soortgenoten in het protestantse Pruisen en het orthodoxe Rusland van hun tijd.

Tegelijk trokken wetenschappers het diepe spoor van een nieuwe mens in een vernieuwde samenleving. Tot de ontgoddelijking van de natuur en de onttovering van de wereld heeft de Verlichting nog het meest bijgedragen. Ten onrechte verengen waarnemers die Verlichting vaak tot de 18de eeuw, de politieke eeuw van Montesquieu, Voltaire, Rousseau en de encyclopedisten in Frankrijk, Kant in Pruisen en Hume in Engeland, de gangmakers van de politieke democratie en de mensenrechten. Alleen golden de principes van de Verlichting – je eigen verstand te gebruiken en uitsluitend kennis te vergaren die door tijdgenoten kon gecontroleerd, geverifieerd of ontmaskerd worden – ook voor de natuurwetenschappers die in de 17de eeuw successen boekten. Dat was niet alleen de eeuw van Bacon en Newton, maar ook van Descartes in Frankrijk, Locke in Engeland en Spinoza in de Nederlanden. Mogelijk hebben deze denkers uit de 17de eeuw een even grote bijdrage geleverd tot de moderne Europese beschaving als hun nakomelingen in de 18de eeuw.

Bacon sloeg de tussenschotten weg tussen wetenschap en technologie. In middeleeuwse hoofden was dat ondenkbaar. Zo hadden de vrije kunsten – de vaardigheden die jongeren op school werden bijgebracht – uitsluitend rekenvakken (rekenkunde, meetkunde, muziek, astronomie, het *quadrivium*) en taalvakken (grammatica, logica, retorica, het *trivium*). Dat was de intellectuele bagage die vrije mensen nodig hadden. Technische vaardigheden hoorden daar absoluut niet bij. Die werden van een totaal andere orde geacht, toevertrouwd aan gilden en ambachten. Door dat mentale onderscheid op te heffen sloeg de 17de eeuw een brug tussen wetenschap en technologie die onder meer ook de industriële revolutie mogelijk maakte.

Het wetenschappelijke onderdeel van de Verlichting is al even belangrijk. De natuurwetenschappers in de 17de eeuw konden zelfs een indrukwekkender palmares voorleggen dan hun politieke tijdgenoten. De eerste microscoop ontsloot voor de wetenschappers de wereld van de micro-organismen, de eerste stap op weg naar een effectieve bestrijding van de pest. Dankzij de eerste telescoop kon de Italiaanse wiskundige Galilei in 1609 de kosmos bestuderen en de bevindingen van Copernicus bevestigen dat de aarde rond de zon draait, niet omgekeerd. De heliocentrische

revolutie. Helaas was Galilei de meest prominente katholiek in het astronomische gezelschap. Dat liet zijn tegenstanders toe hem effectief te veroordelen – zijn bevindingen waren onverenigbaar met de geopenbaarde waarheid – en hem voor de rest van zijn leven een vorm van huisarrest op te leggen.

Nog in hetzelfde jaar 1609 publiceerde de Duitse astronoom Kepler zijn wetten over de bewegingen der planeten, die rond de zon geen cirkelvormige maar ellipsvormige banen beschrijven. In de jaren 1620 publiceerde Francis Bacon zijn *Novum organum*, zijn pleidooi voor een nieuwe wetenschappelijke methode, maar ook *Het Nieuwe Atlantis*, een postuum verschenen projectie van een ideale samenleving op een fictief eiland in de Stille Zuidzee. Maar Newtons *Principia Mathematica* van 1687 overtrof al zijn tijdgenoten door zijn ontdekking van onwrikbare natuurwetten inzake beweging en het evenwicht van krachten. Daarmee legde hij de grondslag van de moderne mechanica.

De natuurwetenschappers uit de 17de eeuw hadden veel baat van de genootschappen die hun individuele ontdekkingen, liefst onder koninklijk vaandel, opnamen in een groter geheel. Beroemd was de Royal Society of London for the Promotion of Natural Knowledge van 1660, opgericht in het eerste regeringsjaar van koning Karel II. Ze werd de stuwende kracht van de wetenschapsrevolutie. In 1665 gevolgd door de oprichting van de Franse Academie van Wetenschappen, de latere Académie Royale des Sciences, nog later een van de vijf afdelingen van het *Institut de France*. De Franse Académie leverde Napoleon in 1798, lang voor hij consul of keizer was, de wetenschappers die hem vergezelden bij zijn verrassende expeditie naar Egypte en Palestina.

Een even cruciale rol in de overgang van een middeleeuws naar een modern Europa speelden private genootschappen. In de 17de eeuw ontstonden op de Britse eilanden de eerste vrijmetselaarsloges. Zeker in de Angelsaksische wereld waren dat verenigingen die de levensbeschouwelijke verdraagzaamheid – na de godsdienstoorlogen – en de ontwikkeling van wetenschap en technologie hoog in het vaandel voerden. Maar in tegenstelling tot de koninklijke academies ontstond en gedijde in die kringen ook het politiek-democratische gedachtegoed dat in de 17de en 18de eeuw zou leiden tot de politieke revoluties die het aanschijn van Europa vernieuwden.

De rol van de zwarte dood in dit verhaal kan niet met doorslaggevende argumenten afgebakend worden. Evenmin was de zwarte dood de trigger die als vanzelf de renaissance, het humanisme, de reformatie en de Verlichting voortbracht. Oorzakelijkheid is in historische zaken een heikel concept. Wel staat vast dat de schaduw van de dood het einde van het middeleeuwse Europa heeft ingeluid. Een aanslepende catastrofe van die orde, vier eeuwen lang, kon zelfs de middeleeuwse synthese van Thomas van Aquino – zijn *Summa theologiae*, een onovertroffen meesterwerk – niet overleven. Tegelijk heeft de zwarte dood, dat is van dit boek het refrein, de leegte geschapen die door de Europese jaren 1347-1774 werd ingevuld.

Die ontwikkeling was niet onafwendbaar. Geschiedenis is geen fysica. Zo laat dit boek vele ontwikkelingen onbelicht die de rode lijn van dit verhaal – van de renaissance tot de Verlichting – tegenspreken. Zo roept elke historische ontwikkeling ook zijn tegendeel op en ligt de uitkomst van de zoveelste krachtmeting nooit onherroepelijk vast. Dat blijkt nog het duidelijkst uit de twee Europa's die de pest over zich heen kregen, een eerste keer van de 6de tot de 8ste eeuw, een tweede keer van de 14de tot de 18de eeuw. De eerste pestgolf bevestigde of beklonk het einde van het West-Romeinse rijk en luidde de donkerste eeuwen in die Europa sinds haar kerstening te wachten stonden. Van die duisternis was uitsluitend Karel de Grote, in het jaar 800 door de toenmalige paus weer tot keizer gekroond, een lichtende uitzondering. Wel verviel Europa naderhand in dezelfde duisternis als voorheen, tot Europa zich omstreeks het jaar 1000 weer oprichtte.

Europa's tweede pestgolf, die in dit boek centraal staat, trof ons continent zo mogelijk nog sterker – uitgesmeerd over vier rampzalige eeuwen, een historische nachtmerrie – maar bracht tegelijk een ander Europa voort.

Dat Europa is hooguit drie eeuwen oud. De moderne Europese beschaving is geen natuurlijk kind van de christelijke middeleeuwen, noch een goedkope kopie van de Grieks-Romeinse oudheid. Voor de moderne Europese beschaving, pas opgestaan in de 18de eeuw, was er geen precedent. Het blijft een creatie *sui generis*, gesneden op maat van een nieuwe mens in een nieuwe samenleving. Historisch gesproken zijn er geen blijvers. Ook de moderne Europese beschaving vindt ooit een opvolger. Mogelijk komt die opvolger uit de niet-Europese wereld. Maar het zal eens te meer een nieuwe schepping zijn die vandaag nog nergens te zien is.

1

542-750

Europa een eerste keer in de greep van de pest

*Gezwellen in de vorm van een noot of een dadel, die zich
in de onderbuik en op andere delicate plaatsen openbaarden,
weldra gevolgd door een ondragelijk hoge koorts die binnen
drie dagen de dood veroorzaakte.*

PAULUS DIACONUS

Het Europa van 1347, het jaar dat Europa de zwarte dood over zich heen kreeg, herinnerde zich hoegenaamd niet dat de pest Europa acht eeuwen eerder een eerste keer verwoestte. Nochtans tekende de pest van het jaar 542 voor de grootste ramp die het tricontinentale Romeinse rijk aan stukken scheurde. Niet de afzetting van de laatste West-Romeinse keizer, in het jaar 476 een kind van vijf, stortte Europa in een diepe val. Veel ingrijpender voor het Westen waren de Oost-Romeinse of Byzantijnse pogingen – vijftig jaar later – om het verloren Westen alsnog voor het rijk te heroveren, op de voet gevolgd door een eerste Europese kennismaking met de zwarte dood.

Wel kreeg het Westen al in de 5de eeuw zware klappen. Sinds keizer Constantijn in de jaren 330 voor het rijk een nieuwe hoofdstad vestigde aan de Bosporus, Constantinopel, kwam Rome op de tweede plaats. De scheiding tussen Oost en West die daar 65 jaar later op volgde, onder de

zonen van keizer Theodosius, werkte die vervreemding nog in de hand. In het jaar 410 werd de stad Rome een eerste keer door barbaarse invallers geplunderd, in dit geval door de Visigoten. Het was dat jaar bijna acht eeuwen geleden, in het jaar 380 v.C., dat Rome nog door barbaren betreden werd. Vier jaar eerder trokken Germaanse invallers bij Mainz over de bevroren Rijn, de eeuwenoude grens tussen het Romeinse en het Germaanse Europa. Die bres was niet meer te dichten. Eveneens in 410 liet de West-Romeinse keizer Honorius de *civitates* op de Britse eilanden weten 'dat ze niet meer op de Romeinse legioenen konden rekenen'.

De dreigende desintegratie van het West-Romeinse rijk was naderhand zo voelbaar dat de grootste kerkvader van het Westen, bisschop Augustinus van Hippo, in die jaren zijn *Stad Gods* schreef, een eerste blauwdruk voor de zware tijden die het Westen boven het hoofd hingen. Augustinus stierf in het jaar 430 toen zijn Noord-Afrikaanse bisschopsstad door de Vandalen belegerd werd. Ze vestigden in de 5de eeuw ter hoogte van het oude Carthago een Vandaals zeerijk van waaruit ze een eeuw lang alle kusten van de Middellandse Zee bedreigden. Tegelijk woedde in grote delen van Europa de Hunnenstorm die onder de gevreesde Attila zelfs de Goten en de Vandalen op de vlucht dreef, tot ze in het jaar 451 door een coalitie van Gallo-Romeinen en andere barbaarse volkeren vernietigd of verdreven werden.

Nauwelijks was Attila verslagen of de Vandalen plunderden de stad Rome vier jaar later een tweede keer. Naar verluidt werd Rome in de zomer van 455 veertien dagen en nachten door de Vandalen leeggeroofd. Een dubbele plundering van die orde, in 410 en 455, kon de hoofdstad van een wereldrijk niet overleven. De West-Romeinse keizer Honorius voelde zich in Rome zo bedreigd dat hij zich veiligheidshalve terugtrok in Ravenna, in die jaren een oord van moerassen en lagunen die een landleger op afstand kon houden en die ook vanuit Constantinopel beter kon beveiligd worden.

In het derde kwartaal van de 5de eeuw werd Constantinopel in de tang genomen tussen de Oost-Goten en de Hunnen, terwijl de Vandalen vrijwel elk jaar vanuit Carthago een vloot naar Italië stuurden om het schiereiland onophoudelijk te plunderen. Beterschap voor Italië kwam er pas toen de Oost-Goten onder koning Theodorik in het jaar 489 op Byzantijns verzoek Italië binnentrokken om er 'het rijk te herstellen'. Het was een

zoveelste volksverhuizing. Naar verluidt ging het om 200.000 à 250.000 mannen, vrouwen en kinderen, voorafgegaan door enkele tienduizenden gewapende mannen, in de Po-vlakte op zoek naar 'grond, huizen en rijkdom'. Na de onvermijdelijke botsingen met andere barbaarse invallers was de Gotenkoning, door Constantinopel als protector aangesteld, vier jaar later heer en meester in Italië. Achteraf gezien waren Italiës Oost-Gotische jaren onder Theodorik – 493-526 – nog de meest vreedzame. De Franse mediëvist Le Goff noemt Theodorik 'van alle geromaniseerde barbaren de meest geslaagde en de meest innemende'. Overigens lieten de Oost-Goten het burgerlijk bestuur van Italië geheel in Romeinse handen, al bezat Theodorik alle militaire macht. Volgens tijdgenoten was het land in die jaren zo veilig en werd het zo goed bestuurd dat 'niemand er zijn deur op slot deed'.

Helaas waren Theodorik en de zijnen *arianen*, een christelijke variant die door de oecumenische concilies van de 4de eeuw als een ketterij werd veroordeeld en die door de christelijke keizers met wortel en tak moest uitgeroeid worden. Dat was ook het geval voor hun West-Gotische neven die na hun Italiaanse plundertochten in die jaren een rijk uitbouwden in Zuid-Frankrijk (Toulouse) en Spanje (Toledo). Zolang Theodorik leefde, liet Constantinopel begaan. Tot een jaar na diens dood, in 527, ook in Constantinopel een nieuwe keizer opstond die het rijk bijna veertig jaar zou besturen. Van alle Byzantijnse keizers was Justinianus de grootste wetgever maar tegelijk ook de grootste heroveraar van westerse gebiedsdelen die hij als delen van het groot-Romeinse rijk bleef beschouwen.

Eerst stuurde Justinianus in 533 zijn oorlogsvloot met 15.000 manschappen naar Noord-Afrika om er Carthago op de Vandalen te heroveren. Ofschoon het piratenrijk zich snel overgaf, werd een deel van het Vandaalse leger naar Azië gedeporteerd. Alle andere Vandalen werden uitgeroeid of als slaven verkocht. Van de Vandalen werd nooit nog iets gehoord. Twee jaar later kreeg de Byzantijnse veldheer Belisarius, de overwinnaar van Carthago, de opdracht om het Italiaanse schiereiland op de Oost-Goten te heroveren. Alleen was dat een veel moeilijker klus. De Gotische oorlogen, onder die titel opgetekend door Byzantijnse kroniekschrijvers, zouden 18 jaar aanslepen en het schiereiland grotendeels vernietigen.

De Gotische oorlogen

Dat de Oost-Romeinse herovering van Italië zo moeizaam zou verlopen, kon in 535 niemand voorzien. Tegen de Byzantijnse legers was in die jaren geen barbaar opgewassen. Niet te voorzien was onder meer een gevoelige klimaatverandering met merkkelijk lagere temperaturen dan in de relatief warme jaren tijdens de eerste eeuwen van het Romeinse keizerrijk. Volgens klimatologen was al in de 5de eeuw een aanhoudende verkoeling opgetreden, alvast op het noordelijke halfrond. Aangenomen wordt dat klimaatveranderingen altijd al een rol speelden bij migraties van bevolkingsgroepen, ook toen de Hunnen tal van andere volkeren voor zich uitdreven die het West-Romeinse rijk onder de voet liepen.

Mogelijk versnelde een enorme vulkaanuitbarsting – latere klimatologen verdenken de Mexicaanse El Chicon, de Rabaul op Nieuw-Guinea of de Krakatau tussen Java en Sumatra – de klimaatverandering nog. Uitgerekend in het jaar 535 dat de Oost-Romeinse keizer zijn troepen naar Italië stuurde, daverde de wereld op zijn grondvesten. Volgens Goeteyn & Jacobson slingerde de supervulkaan zoveel aswolken de lucht in dat een zonsverduistering optrad die wel 18 maanden aanhield, met alle misoogsten en andere natuurrampen van dien. Volgens de Britse historicus David Keys was de vulkaanuitbarsting verantwoordelijk voor een van de grootste catastrofes in de geschiedenis: het einde van het Romeinse Rijk, het einde van het Indiase Guptarijk, het einde van het Noord-Afrikaanse Vandalenrijk, het einde van de Mexicaanse Teotihuacan-cultuur, het einde van de Jemenitische beschaving en gewoon ‘het einde van de oudheid’.

De Byzantijnse kroniekschrijver Procopius noemde het jaar 536 ‘het donkerste jaar ooit’, begeleid door de meest extreme weersomstandigheden. De Britse historicus Tom Holland omschreef het rampjaar 536 als ‘een mysterieuze stofwolk die de wereld maandenlang in duisternis hulde’. Hongersnoden op grote schaal waren niet te vermijden. In China sneeuwde het zelfs in de zomer. Grote delen van de wereld kampten vele jaren met een intense, droge mist. Dat blijkt ook uit de dendrochronologie die voor de jaren 536-542 ‘uitzonderlijk weinig groei’ optekende.

Aanvankelijk verliepen de Gotische oorlogen in het voordeel van Constantinopel. Zo leidde Belisarius in 535 zijn oorlogsvloot naar Sicilië, om er een garnizoen Oost-Goten te verdrijven. Een jaar later stond het Byzan-

tijnse leger voor de muren van Rome, waar de Oost-Goten op 9 december de duimen moesten leggen. Maar de overwinning van Belisarius was van korte duur. Terwijl zijn troepen Rome in handen hadden, werden de Byzantijnse bevrijders van Rome op hun beurt een jaar lang door de Oostgoten belegerd. Die moesten hun beleg van Rome in 537 opheffen, om elders op het schiereiland de strijd voort te zetten. Maar de eeuwige stad werd compleet door de krijgsverrichtingen ontwricht. ‘De thermen lagen droog, de havens waren verwoest en door alle lijken waren de watermolens vastgelopen,’ schrijft Holland. In 538 kreunde geheel Italië onder een bijtende hongersnood. ‘Volgens geloofwaardige berichten,’ aldus Holland, ‘waren de voedseltekorten zo dramatisch dat herbergiers zich nu en dan genoopt zagen een van hun gasten aan het spit te roosteren om te overleven.’

Tot overmaat van ramp voor de Byzantijnse keizer verbrak het Perzische Sassanidenrijk, de eeuwige vijand van de Byzantijnen, in 540 de vrede met Constantinopel door weer Syrië binnen te vallen en er de stad Antiochië – aan de Orontes – plat te branden en volledig te verwoesten. Voor keizer Justinianus was het verlies van Antiochië erger dan die in de Gotische oorlogen. Daar sleepte de Perzische koning Khusro circa 30.000 overlevenden met zich mee, die hij bij de Sassanidenhoofdstad Ctesiphon een nieuwe stad liet bouwen.

Een vergeten deel van de Gotische oorlogen had betrekking op het zuiden van Spanje. Daar vergat keizer Justinianus nooit de ariaanse West-Goten die in de 6de eeuw vanuit Toledo een groot deel van het Iberische schiereiland beheersten. In 552 stuurde Justinianus een legermacht naar Baetica (Andalusië) om er het zuiden van Spanje op de West-Goten te heroveren. Baetica werd zeventig jaar lang door de Byzantijnen bezet. Toch kon het West-Gotische Spanje zich in Toledo handhaven tot de Arabische invasie van 711.

Ook Constantinopel in zak en as

De eerste mediterrane stad die de pest over zich heen kreeg, was de Egyptische stad Alexandrië, vijf jaar na de klimaatramp van 536. Het was de snelste en ook meest massale doder die de oudheid ooit op bezoek kreeg. Van bekende epidemies als tyfus en tbc, lepra, bof, pokken of mazelen konden mensen genezen of ze leerden ermee leven, al kon ook in die gevallen de dodentol hoog oplopen. Sommige epidemies troffen alleen de armsten of zij die er gevoelig voor waren. De pest overtrof al zijn voorgangers door de snelheid waarmee de epidemie om zich heen greep, de omvang van de getroffen bevolkingsgroepen, de extreem korte doodstrijd – wie door de pest getroffen werd, had hooguit nog vijf dagen te leven – en het feit dat de ramp geen verschil maakte in leeftijd, rijkdom of verstandelijke ontwikkeling. In het pestgraf werd een halve samenleving begraven.

Mogelijk afkomstig uit Ethiopië dook de pest het eerst op in het jaar 541 in de Nijldelta. Alexandrië was de eerste grote stad waar zowel mensen als dieren als gevolg van de plaag vier maanden lang massaal stierven. Daar noteerden artsen ook de meest opvallende kenmerken van de builenpest: hoge koorts en de zwarte of donkere zwellingen, bubbels, builen of *boubones* die slachtoffers vertoonden in hun liezen, onder hun oksels of achter hun oren. Zij die bloed spuwden, later geïdentificeerd als slachtoffers van de longenpest, stierven nog sneller. Dat merkte in 610 ook een Chinese arts op, geciteerd door de Noorse historicus Benedictow, die een epidemie beschreef met ‘kwaadaardige bubo’s’ die plots opdoken, met hoge koorts, en eindigden in een snelle dood.

Vandaar de term builenpest of *peste bubonique*, al is die omschrijving van latere datum. Dat geldt nog meer voor de verwante term zwarte dood – *the black death*, *la peste noire*, *Der schwarzer Tod*, *la muerta negra*, *la morte nera* – die pas uit de 19de eeuw dateert. Mogelijk verwijst het adjectief naar de donkere of zwarte kleur van de uitstulpingen of builen. Een andere verklaring wil dat zwarte dood een verkeerde vertaling is van de Latijnse uitdrukking *atra mors*, waarbij *atra* (afgeleid van *ater*) twee betekenissen heeft: dofzwart of donker maar ook somber, treurig, onheilspellend, ongelukkig, rampzalig. Zeker in romantische tijden, even gevoelig voor het aantrekkelijke als voor het afstotelijke, werd het een wervende combinatie

die auteurs ook inspireerde tot de witte dood (tbc) of de blauwe dood (cholera).

Dat woordenspel maakte voor Alexandrië, in die jaren de grootste stad van Egypte en een van de grootste steden in de mediterrane wereld, geen verschil. Er vielen tienduizenden doden. Vier maanden later was voor Alexandrië het ergste voorbij maar de plaag liet zich niet meer indammen. Vanuit Alexandrië verspreidde de pest zich landinwaarts als een lopend vuur, maar ook overzee, op de golven van het mediterrane handelsverkeer. En dan lagen Antiochië en Constantinopel voor de hand, naast Alexandrië veruit de grootste steden in het Romeinse Oosten.

In de lente van 542 brachten graanschepen vanuit Alexandrië de pest over naar Constantinopel. Het toenmalige Egypte was de graanschuur van deze wereldstad. Daar werd de builenpest de plaag van Justinianus genoemd, de *pestis Justinianus*. Volgens Procopius bleef de pest ook in Constantinopel vier maanden hangen. Algauw stierven er vijfduizend doden per dag. Op vier maanden tijd verloor Constantinopel een kwart van zijn bevolking, 200.000 zielen. Naar verluidt werden lijken ‘op schepen geladen, die men liet afdrijven naar zee.’ ‘En toen de plaag had opgehouden, was er zoveel verdorvenheid en algemene losbandigheid,’ mijmerde Procopius, ‘dat het scheen alsof de ziekte alleen de meest zedelozen in leven had gelaten.’

In 544 kondigde keizer Justinianus, zelf door de epidemie getroffen maar hersteld – een zeldzame uitzondering – voor Constantinopel het einde van de beproeving af, maar al in 557 en 570 stak de pest er weer de kop op. In de 7de eeuw is het Constantinopel en het Byzantijnse rijk niet beter vergaan. De Britse auteurs William Naphy & Andrew Spicer ramen de totale aderlating van het Byzantijnse rijk als gevolg van de zwarte dood in de 6de en 7de eeuw op 50 tot 70 procent van de bevolking, gespreid over twee generaties. Ze merkten ook op dat het Midden-Oosten, Egypte en Noord-Afrika, toen de pest uitbrak delen van het Byzantijnse rijk, pas op het einde van de 19de eeuw het bevolkingsniveau van vóór het jaar 540 bereikten.

De dodelijkste Europese cocktail

In de greep van de Gotische oorlogen sloeg de pest op het Italiaanse schiereiland nog diepere wonden. Voor het eerst bleek de cocktail van oorlog en pest zo dodelijk dat alle oorlogvoerende partijen erdoor getroffen werden en dat geen van hen nog de overwinning kon halen. De stad Rome, drie keer door de Byzantijnen veroverd, twee keer door de Oost-Goten, werd tot een dorp gereduceerd. De stad die onder keizer Augustus op circa 1 miljoen inwoners geraamd werd, telde er na de Gotische oorlogen hooguit nog 50.000. Procopius, die als privésecretaris generaal Belisarius vergezelde op zijn Italiaanse veldtocht, raamde de globale dodentol van de Gotische oorlogen op tien miljoen. In dat geval werd het schiereiland door de dubbele gesel – oorlog en pest – compleet ontvolkt.

Om in Italië alsnog het pleit te winnen, riep keizer Justinianus generaal Belisarius terug. Die werd in 551 vervangen door de Armeense generaal Narses. Die versloeg in 553 de fel uitgedunde Oost-Goten, zodat Constantinopel de Gotische oorlogen kon afsluiten. Maar het Byzantijnse succes op het Italiaanse schiereiland was van korte duur. Van de Oost-Goten bleven in Italië even weinig sporen achter als van de Vandalen in Noord-Afrika. Hun huizen in de Po-vlakte werden evenwel niet door de Byzantijnen ingenomen maar door nieuwe invallers, Lombarden die in 568 – opgejaagd door de Avaren, Aziatische nieuwkomers – vanuit Pannonië naar de Po-vlakte afzakten, waar ze Pavia adopteerden als hun hoofdstad. Volgens Le Goff ging het grootste deel van Italië binnen de vier jaar weer voor de Byzantijnen verloren, met uitzondering van het exarchaat Ravenna, de stad en de naaste omgeving van Rome en het uiterste zuiden van het Italiaanse schiereiland.

Ook de Lombarden waren arianen, voor de kerken in Oost en West even onaanvaardbaar als de Goten. Zeker in de late 6de eeuw raasden de Lombarden als een wervelstorm over Italië. ‘Steden ontvolkt, burchten verwoest, kerken verbrand, monniken- en nonnenkloosters met de grond gelijkemaakt,’ schreef de latere paus Gregorius de Grote. Van de twee eeuwen dat de Lombarden Noord-Italië beheersten, tot de pausen in de 8ste eeuw van over de Alpen de Karolingische Franken te hulp riepen om de Lombarden te verslaan en tegelijk de Byzantijnen op afstand te hou-

den, was er geen Lombardische koning die de gunst van paus of patriarch kon verwerven, zelfs niet als hij zich tot het katholicisme bekeerde. Integendeel, de Lombarden werden in katholieke kringen vaak afgeschilderd als ‘erger dan heidenen’ waarmee christenen beter geen zaken deden. Nochtans was de meest bekende katholieke kroniekschrijver van de 8ste eeuw, Paulus Diaconus, een Lombardische monnik van Monte Cassino. Diaconus bleef onder meer bekend omdat hij op prangende wijze Italië's pestjaren uit de 6de en 7de eeuw memoreerde.

‘Drukbevolkte steden en domeinen veranderden van de ene op de andere dag in uitgestorven oorden, omdat de bevolking wegvlochtte. Kinderen ontvluchtten de levenloze lichamen van hun ouders, zonder zich te bekommeren om hun begrafenis. Ouders lieten hun kinderen meedogenloos in de steek. Er viel een voorwereldlijke stilte: geen stem klonk meer over de velden, verdwenen was het gefluit van de herders. De oogsten wachtten vergeefs op de oogsters, bij het aanbreken van de winter hingen de druiven nog in de wijngaarden. De velden waren veranderd in begraafplaatsen en de huizen in wijkplaatsen voor wilde dieren.’

Zo lagen de Italiaanse kaarten toen een telg uit een Romeins senatoren-geslacht, ene Gregorius, in september 590 gewijd werd tot bisschop van Rome. Als Gregorius I de Grote was hij in de jaren 590-604 de eerste paus die van oordeel was dat voor Rome het ergste voorbij was. Zijn voorganger was Pelagius II, mogelijk van Gotische afkomst, wiens dood samenviel met nooit geziene overstromingen van de Tiber die in Rome duizenden slachtoffers maakten. Diens voorganger Benedictus I stierf in 579 bij een belegering van Rome door de Lombarden. De gewijde geschiedenis wil dat Gregorius *bij acclamatie* tot bisschop van Rome gekozen werd – dat moest wel het werk van de heilige geest zijn – om de stad tegen de Lombarden te verdedigen.

Die gewijde geschiedenis wil ook dat Gregorius bij zijn ambtsaanvaarding in een visioen boven het mausoleum van Hadrianus (de latere Engelenburcht) de aartsengel Michaël zag, de vorst van de hemelse legerscharen, die het zwaard weer in de schede stak. Dat werd geïnterpreteerd als een teken dat alle ellende voor Rome, als gevolg van oorlog en pest, voorbij was. Een bronzen afbeelding van de aartsengel Michaël die zijn zwaard weer in de schede steekt, waakt nog altijd over de Engelenburcht. Romeinen interpreteerden het visioen als het echte einde van het Romein-

se rijk en als een teken dat de macht in het rijk overgedragen werd aan de bisschop van Rome.

Voor Europa moest het ergste nog komen. Daar verdwenen zelfs de materiële verwijzingen naar de hoogdagen van het Romeinse rijk.

‘De door de barbaren begonnen afbraak werd voltooid door een natuurramp: de pest,’ schrijft Le Goff. ‘Vijftig jaar lang trok de zwarte dood door het verarmde, ondervoede en verzwakte Europa. Na in 543 uit het Oosten gekomen te zijn, verwoestte hij Italië, Spanje en een groot deel van Gallië. Nadat de pest was uitgewoed, ging het Westen door een diepe tunnel, de tragische zevende eeuw.’

In die ramp ging ook de technische kennis verloren. Er was niemand meer die wist hoe je stenen moest houwen, vervoeren of bewerken. Hout werd weer het voornaamste materiaal. Na de zesde eeuw stierf de glas-kunst in het Rijnland uit, er werd geen kristalsoda meer aangevoerd vanuit het Middellandse Zeegebied. Slechts in enige boshutten in de buurt van Keulen werd nog grof glaswerk gemaakt. Zelfs de handel viel stil. Eeuwenlang werd er in Europa nauwelijks nog iets verhandeld. Alsof heirbanen en rivieren nauwelijks nog iets te betekenen hadden, viel Europa ten prooi aan een feodale versplintering die uitsluitend op lokaal niveau nog uitweden vond.

Dat waren de jaren dat een Ierse abt, Sint-Brendaan van Clonfert, in de tweede helft van de 6de eeuw met 17 monniken een lange zeereis maakte die hem zelfs Amerika liet ontdekken. Mogelijk sloegen de monniken van Clonfert (County Galway) op de vlucht voor de pest. Naar verluidt zeilden de monniken, op zoek naar ‘het Beloofde Land van de Heiligen’, zeven jaar lang over de Noord-Atlantische Oceaan. Blijkbaar volgden ze in de 6de eeuw al de route die de Vikingen drie eeuwen later ontdekten. Vanuit Ierland ging het via de Hebriden, de Faröereilanden, IJsland en Groenland naar Newfoundland en weer terug. De exploten van Sint-Brendaan werden pas in de 8ste eeuw opgetekend, de *Navigatio sancti Brendani abbatis*. Aangenomen wordt dat de heilige, naar verluidt de vader van wel drieduizend Ierse monniken, in 577 in Ierland is overleden. Mogelijk baseerde Columbus zich in 1492 onder meer op het verhaal van Sint-Brendaan om via de Atlantische Oceaan een zeeweg naar Azië te zoeken. Columbus koos wel niet de noordelijke route, maar de merklijk warmere route ter hoogte van de Canarische eilanden.

Tot het midden van de 8ste eeuw stond de pest in een twaalf- tot twintigjarige cyclus telkens weer op de Europese agenda. In die eeuwen kreeg elke generatie in het hele Middellandse Zeegebied ermee te maken. Pas dan werden de uitbraken lokaler en minder virulent. Volgens Gregorius van Tours, in de 6de eeuw de eerste historicus van de Franken, ‘vervielen hele volken opnieuw tot het heidendom en bleven vele bisdommen lange tijd zonder leider’. Alleen al voor Arvernus, het latere Clermont-Ferrand, had Gregorius het in 571 over ‘300 doden per dag, 10 per graf’, al vielen er in de regio zoveel doden ‘dat niemand ze kon tellen’. Volgens Le Goff viel de globale bevolking van Europa rond het jaar 700 als gevolg van oorlog, pest en misoogsten terug tot een absoluut dieptepunt van naar schatting 27 miljoen inwoners. Dat was nagenoeg de helft van de Europese bevolking vóór de waanzinnige 6de eeuw.

Mogelijk speelde het ontvolkte Europa een rol bij de intocht van de Slavische volkeren die zich in de 6de en 7de eeuw over grote delen van Europa konden verspreiden. Volgens Byzantijnse bronnen staken zwervende Slaven, opgejaagd door de Avaren, in de winter van het jaar 559 de bevroren Donau over en drongen die door op de Balkan. Kroaten vestigden zich in de vlakte tussen de Donau, de Sava en de Drina, en aan de Dalmatische kust. Slovenen drongen door tot in de Alpendalen, aan de Boven-Sava. Servische volkeren vestigden zich in het noordwesten van het Byzantijnse rijk. In de 7de en 8ste eeuw werden ze de Zuid-Slavische volkeren genoemd. Oost-Slavische volkeren vestigden zich ter hoogte van het latere Rusland, Wit-Rusland en Oekraïne, hun West-Slavische tijdgenoten bepaalden het aanschijn van Polen, Tsjechië en Slowakije.

Paulus Diaconus vermeldde voor 680 een pestepidemie die drie maanden duurde, van juli tot september. Volgens deze bron was het aantal Romeinse slachtoffers zo groot ‘dat in Rome de lijken twee aan twee op dezelfde baar naar de graven werden gevoerd, ouders met kinderen, broers met hun zussen’. ‘Pavia, evenzeer getroffen door de pest, raakte geheel ontvolkt en aangezien alle burgers hun toevlucht zochten op de bergkammen of andere plaatsen, groeiden het gras en het onkruid op de marktplaats en de pleinen van de stad.’

Beda Venerabilis schreef in de 8ste eeuw als benedictijner monnik de eerste Engelse kerkgeschiedenis, zijn *Historia ecclesiastica gentis Anglorum*. Hij herinnerde zich zijn hele leven het pestjaar 686. Zes jaar eerder werd

hij als zevenjarig kind van voorname ouders als oblaat ‘aan de kerk geschonken’, in dit geval de abdij van Jarrow, in Northumbrië. Een toenmalige oblaat groeide als kind op in een abdij, zonder lid van de gemeenschap te zijn en zondere enige verplichting om er te blijven. In het jaar 686, op zijn 13de, stierf vrijwel de hele abdij als gevolg van de pest. Volgens het getuigenis van Beda stierf de abt het eerst, maar niet zonder op zijn sterfbed met een vredeskus afscheid te nemen van al zijn medebroeders. Een paar weken later volgden ze hem in de dood. Er waren maar twee overlevenden, een oudere monnik (die de nieuwe abt werd) en de jonge Beda. De pest verdween er even snel als ze gekomen was. Volgens de Britse historicus Michael Pye arriveerde er een hele generatie nieuwe novicen en zag Beda de abdij weer openbloeien. Monniken in Jarrow waren de eersten in Engeland die Gregoriaans zongen. Zelf heeft Beda de abdij vrijwel nooit verlaten. Zijn hele leven zat hij met zijn neus in de boeken.

Beda was een van de eerste auteurs die een geschiedenis lieten aanvangen in jaren v.C., omdat hij de Romeinse invasie van het nog Keltische Brittannië wou situeren. Ook introduceerde hij de gewoonte om gebeurtenissen te dateren in jaren *nà Christus, anno Domini*. Zo meldde hij voor het jaar 664 A.D. een grote uitbraak van de pest die vier van de acht Engelse bisschoppen en de koningen van Kent en Northumbrië het leven kostte. Een tijdgenoot van Beda, de abt van Iona (op de westkust van Schotland), had het over een pestaanval van 684 die de abdij van Lindisfarne decimeerde.

Het einde van de oudheid

Van meet af aan was de pest een gesel die drie continenten trof. Al in 545, luttele jaren na de pestaanval in Alexandrië en Constantinopel, verscheen de pest in de bolwerken van het Sassanidenrijk dat zich uitstreekte van de Eufraat tot de Indus en van de Kaukasus tot de Perzische Golf. Vanuit Alexandrië en Constantinopel verspreidde de pest zich over het Perzische rijk, ‘met zo mogelijk nog gruwelijker geweld’, aldus Holland, ‘dan waarmee ze op haar westelijke route had huisgehouden.’ Vooral Mesopotamië werd hard getroffen, maar ook Syrië, inclusief Galilea en de Golan. Daar vernietigde de pest in het jaar 600 ook Jayiba, de grote garnizoenstad van de Ghassaniden in Transjordanië.

‘Als een wervelwind liet de plaag de rook na van zijn vlammeende doortocht,’ aldus een toenmalige dichter. Alleen de Arabieren buiten de grenzen van de rivaliserende grootmachten – Byzantijnen en Perzen – werden door de pest nauwelijks geraakt. Die verspreidde zich het snelst in stedelijke gebiedsdelen en onder sedentaire boeren en kreeg naar verluidt minder vat op woestijngebieden en nomadische zwervers. Volgens de Britse historicus Frankopan had de profeet Mohammed zijn tijdgenoten beloofd dat de pest ‘de heilige plaatsen van de islam nooit zou bereiken’.

‘In Damascus daarentegen,’ citeerde Frankopan islamitische bronnen, ‘zat de pest als een koning op zijn troon en doodde hij dagelijks duizend of meer mensen.’ De wegen tussen Caïro en Palestina waren bezaaid met lichamen van de slachtoffers, terwijl honden aan de lijken trokken die lagen opgestapeld tegen de muren van de moskeeën in Bilbeis. In Boven-Egypte daalde het aantal belastingbetalers van 6000 naar 116, een afname van 98 procent.’

Aanvankelijk kon het Sassanidenrijk zich handhaven. Onder Khusro II liepen de Perzische legers van de kleinzoon van Khusro I in de late 6de eeuw zelfs de Byzantijnse garnizoenen onder de voet in Syrië en Palestina. Later voegden ze daar Egypte en het grootste deel van Klein-Azië aan toe en was het Sassanidenrijk weer even groot als het oud-Perzische rijk onder de Achaemeniden. Als bondgenoten van de Byzantijnen moesten vooral de christenen het ontgelden. Omdat het christelijke Jeruzalem in 614 weigerde de stad aan de Sassaniden over te leveren, joegen de Perzen er volgens Byzantijnse bronnen 60.000 christenen over de kling. Nog erger voor de christenen was dat de Perzen tegelijk restanten van het Heilig Kruis met zich meevoerden, die volgens de christelijke traditie door de moeder van keizer Constantijn teruggevonden waren bij graafwerken op Golgotha.

Slachtingen van die orde, in die jaren een combinatie van oorlog en pest, roepen de scherpste religieuze tegenstellingen op. Voor de Byzantijnse keizer Herakleios woog de roof van het Heilig Kruis nog zwaarder dan de slachting. In 622 lanceerde hij een Heilige Oorlog, letterlijk een Byzantijnse kruistocht voor de herovering van het Heilig Kruis. Vijf jaar later bekroonde hij die met een vernietigende overwinning op de Perzen bij Ninive. Khusro II, de Perzische koning-der-koningen werd in 628 door opstandige generaals afgezet. Zijn kleinzoon moest alle Romeinse

gebiedsdelen aan 'de Romeinen' teruggeven. Op 21 maart 630, ontbloot van al zijn tekenen van keizerlijke macht, bracht Herakleios het Heilig Kruis 'te voet' terug naar Jeruzalem.

Zelden was een overwinning van zo korte duur. Allicht waren beide grootmachten door hun vierhonderdjarige oorlog én door de pest zo verzwakt dat de Byzantijnse en Perzische legers nauwelijks enkele jaren later beide onder de voet gelopen werden door Arabische woestijnbewoners die nooit eerder meetelden in het machtskluwen in West-Azië. Verenigd door de profeet van de islam die in het jaar van zijn dood uitsluitend op het Arabische schiereiland enige bekendheid genoot, was de Arabische nieuwkomer de revelatie van de eeuw. Alsof de pest op hen geen vat had, versloeg de voorhoede van de islam in de jaren 630-650 in West-Azië en Noord-Afrika de ene grootmacht na de andere.

Zo sloten de opkomst van de islam en de vitaliteit van de Arabische wereld een tijdperk af dat door historici terecht omschreven wordt als 'het einde van de oudheid'. Dat einde betrof vooral het millenniumoude Perzische rijk, tot dan nooit door de Romeinen verslagen. Brokstukken ervan werden onderdelen van de islamitische kalifaten in Damascus en Bagdad. Maar ook het Byzantijnse rijk verloor in de 7de eeuw veel van zijn plumen. Dat was vooral van belang voor het christelijke Oosten in Syrië en Egypte en zelfs in Klein-Azië waar de Byzantijnse keizers het steeds moeilijker hadden om hun gezag te handhaven.

Tot dan, getuigde onder meer de Brits-Amerikaanse historicus Philip Jenkins, was het christelijke Oosten veel groter en veel sterker dan het christelijke Westen. Dat zou nog drie à vier eeuwen zo blijven, zelfs onder islamitische machthebbers, maar ook voor het christelijke Oosten luidde de 7de eeuw het einde van de oudheid in en het begin van andere tijden. Voor het christelijke Westen was die overgang een halve eeuw eerder nog veel dramatischer, toen oorlog en pest het West-Romeinse rijk fataal werden. Het trof alle gebiedsdelen die ooit deel uitmaakten van het tricontinentale Romeinse rijk en diens directe burenen. Toen de islam het Romeinse Oosten overnam en het stof van de zwaarste pestvallen in de 8ste eeuw ging liggen, moest het basispatroon van de beschaving er helemaal vernieuwd worden.

Voordat de pest in het midden van de 8ste eeuw weer verdween, kreeg ook de islamitische wereld ermee te maken. Voor zover de woestijnbewo-

ners immuun waren voor de pest, was die immuniteit van korte duur. Zodra de Arabische veroveraars steden en sedentaire dorpen overnamen, kregen ook zij de pest over zich heen. Moslimbronnen vermelden in de jaren 627-717 vijf pestepidemies, waarmee de eerste moslims te maken kregen: ‘de pest van Sjirawaj’ in de jaren 627-628, de ‘pest van Amwas’ in 638-639, ‘de hevige pest’ in 688-689, ‘de pest van de maagden’ in 706 en ‘de pest van de aanzienlijken’ in 716-717.

Zo volgde ‘de pest van Amwas’, de Arabische naam voor het Judeese Emmaus, korte tijd na de Arabische verovering van het voormalige Judea in 638-639. Zeer waarschijnlijk ging het om een uitbraak van de builenpest in de stad waar de Arabische veroveraar een militair kamp vestigde. De pest van Amwas bleef in moslimgeesten nazinderen omdat er mogelijk 25.000 doden vielen, onder wie tal van prominente gezellen van de profeet Mohammed.

‘De pest van de aanzienlijken’ viel samen met een langdurige moslim-belegering van de Byzantijnse hoofdstad Constantinopel in 716-717. Ondanks een vloot van 2500 schepen en 180.000 soldaten (Arabische cijfers) geleid door een zoon van de Omayyadenkalief in Damascus en een beleg dat bijna een jaar duurde, werden de moslims met zware verliezen teruggeslagen. Mogelijk werd Constantinopel gered – de stad werd pas zeven eeuwen later door moslims veroverd – door ‘het Griekse vuur’, een kleverige olie, door de Byzantijnen ‘vloeibaar vuur’ genoemd (een soort naphalm) waarmee ze islamitische schepen in de fik staken. Holland sluit niet uit dat onder de belegeraars, en overigens ook in Constantinopel zelf, uiteindelijk de pest uitbrak.

Volgens Paulus Diaconus werd de stad ingesloten en langdurig belegerd, ‘totdat het aanhoudend smeekgebed van de inwoners bij God gehoor vond en velen van de belegeraars bezweken aan honger en kou, krijgsgeweld en ziekten’. De overlevenden verloren de moed en braken het beleg op. ‘Ze trokken weg en raakten slaags met de Bulgaren aan de andere kant van de Donau. Ook tegen hen moesten ze het onderspit delven, zodat ze in hun schepen op de vlucht sloegen. ‘Maar toen ze van wal staken, werden ze overvallen door een plotseling opkomende storm en het overgrote deel van hen kwam om door verdrinking of door de neerstortende brokstukken van de schepen.’ Volgens Diaconus stierven dat jaar in en rond Constantinopel 300.000 mensen – zowel christenen als moslims – als

gevolg van de pest. Wellicht was het de laatste slachting die de pest van de 6de tot de 8ste eeuw aanrichtte.

Medisch onvermogen

Tegen de pest was in die eeuwen geen wetenschapper en geen arts opgewassen. Die stonden nog in de traditie van Hippocrates van Kos en Claudius Galenus van Pergamon, de gangmakers van de geneeskunde in Oost en West. Ondanks een verschil van zes à zeven eeuwen gingen ze er beiden van uit dat gezondheid een kwestie was van een evenwichtige balans tussen vier lichaamssappen: slijm, bloed, gele gal en zwarte gal. Die lichaamssappen verklaarden ook het menselijke temperament. Beide artsen dachten dat een teveel aan slijm (*flegma*) een flegmatisch of kalm temperament voor gevolg had, een teveel aan bloed (*sanguis*) een sanguinisch of gepassioneerd temperament. Een teveel aan gele gal (*cholus*) leidde tot een cholericus of prikkelbaar temperament, een teveel aan zwarte gal tot melancholie (*melas cholus*) of zwartgalligheid.

Galenus koppelde die vier lichaamssappen en temperamenten aan de vier basiselementen van het leven op aarde – water, lucht, vuur, aarde – en aan de vier grondkwaliteiten warm, koud, vochtig en droog. Het flegmatische temperament verbond Galenus met water, het sanguine met lucht, het cholericus met vuur en het melancholische met aarde. De grondkwaliteiten bepaalden in koppels van twee de natuur van de lichaamssappen. Galenus beschouwde slijm als koud en vochtig, bloed als warm en vochtig. Gele gal wees dan weer op een combinatie van warm en droog, zwarte gal van koud en droog.

Voor beiden wees een ziekte op een verstoring van de natuurlijke evenwichten tussen deze basiselementen. Voor arts en patiënt kwam het erop aan die evenwichten te herstellen. Dat kon op basis van een dieet, een kruidenmix of een aderlating. Ook wees Hippocrates al in de 4de eeuw v.C. op het belang van lichaamshygiëne voor zieken en gezonden, op gezonde eet- en drinkgewoonten en zelfs op het belang van frisse lucht en een natuurlijk verloop van lichaamsprocessen.

Het was de grootste verdienste van deze medici dat ze de geneeskunde uit de taboesfeer van tovenarij en godsdienst haalden. Als eersten maakten

ze van de geneeskunde een zelfstandige wetenschap op basis van klinische observatie, een rationele diagnose en betrouwbare experimenten. ‘Kort en eenvoudig is het pad van de speculatie,’ schreef Galenus. ‘Maar het leidt nergens naartoe, de weg van het experimenten is lang en moeizaam, maar hij voert ons wel naar de waarheid.’ Ook combineerden ze een elementaire kennis van anatomie, fysiologie en geneeskunde en produceerden ze de eerste doeltreffende medicijnen. Aan Hippocrates wordt de ontdekking toegeschreven van een extract uit de wilgenbast – salicylzuur – dat hij kon toedienen als pijnstillend en koortsonderdrukker. Drieëntwintig eeuwen later maakte Bayer er acetylsalicylzuur van, onder de merknaam aspirine.

Van de 70 à 80 geschriften die Hippocrates toegeschreven worden, bekend als het *corpus Hippocraticum*, hebben er weinig de eeuwen overleefd. Dat lag anders voor de circa 500 boeken of verhandelingen – geraamd op 20.000 bladzijden – over anatomie, fysiologie, retorica, grammatica, toneelkunst en filosofie – van Galenus. Zijn invloedrijkste werk, *Over de nuttigheid van de delen van het lichaam*, beschreef reeds alle ledematen en organen, al was het ontleden van lijken ook voor Galenus taboe. De traditie wil dat hij als gladiatorenarts in Pergamon nog het meest leerde van de wonden van de gladiatoren. Tegelijk legde Galenus de basis voor de bereiding van geneesmiddelen uit zowel bestanddelen van planten en dieren als mineralen, bestanddelen die hij samenvatte in een systeem dat vele eeuwen de medische wetenschap zou beheersen.

Helaas ging de rationele en experimentele inslag van Hippocrates (geboren in de 5de eeuw v.C.) en Galenus (overleden in de vroege 3de eeuw n.C.) in de kerstening van het Romeinse rijk verloren. Generaties artsen hielden alleen de vier basiselementen en de vier temperamenten over, ontdaan van het medisch profiel en de kritische inslag van de grootmeesters. Zoals Galenus al opmerkte ‘bleek het gemakkelijker Joden en christenen op andere gedachten te brengen dan medici.’ Zo ging de kennis van anatomie, fysiologie en geneeskunde in Oost en West grotendeels verloren. Tot de Perzische arts Ali ibn Sina (Avicenna) in het 11de-eeuwse Arabische Oosten weer het licht aanstak, vijf eeuwen later gevolgd door de Brabantse anatoom Andreas Vesalius die de belangrijkste werken van Galenus in het Latijn vertaalde.

In de bestrijding van de zwarte dood van de 6de tot de 8ste eeuw speelden artsen geen rol, filosofen en theologen evenmin. Tegenover calamitei-

ten van die orde stonden medici machteloos, zelfs als ze zich Hippocrates en Galenus herinnerden. Dat is artsen nauwelijks te verwijten. Voor enig begrip van de pest waren de desintegratie van het Westen en de ontreding van het Oosten te groot. Erger is dat artsen nog even machteloos stonden toen de pest van de 14de tot de 18de eeuw Oost en West al even ingrijpend zou dooreenschudden. Ook in die crisis ging een beschaving ten onder die uitsluitend door een nieuwe beschaving kon vervangen worden.